

УДК 340.151

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2024.1.54>**І. А. Мацелюх**

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СИСТЕМА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ СІМ'Ї ТА МОРАЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Публікація пропонує юридичний аналіз злочинів проти сім'ї, моралі, особистої свободи та честі, які були передбачені законодавством Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а також відповідними нормами кримінального права. У дослідженні виконано класифікацію цих злочинів залежно від їх характеристики та ознак, виділяючи їх в окремі категорії. Окрема увага приділена змінам у законодавстві цих держав, які відображають розвиток правових принципів та міру державного реагування на порушення. Автор розглядає процес впливу історичних, соціальних, політичних та релігійних факторів на формування і застосування правових норм у сфері сімейних відносин, підкреслюючи взаємодію між державними та церковними інституціями. Важливим аспектом дослідження є оцінка того, як зміни в законодавстві відображають переосмислення прав і свобод особистості в контексті історичного розвитку кримінального права.

Стверджується, що українське кримінальне право доби Середньовіччя відображало послідовність у підтримці християнських, моральних і сімейних цінностей, регулюючи широкий спектр приватного і суспільного життя. Литовські Статути, які включали різноманітні положення кримінального права, служили основою для правопорядку і нормативного регулювання в суспільстві. Вони криміналізували злочини проти сім'ї, такі як самовільне розлучення, двоєженство, перелюбство, укладення другого шлюбу без розлучення. Охороняли особисту свободу, забороняючи зґвалтування, викрадення нареченої та інші дії, що обмежували недоторканність. Окрім того, у статутах були прописані особливі правила, які захищали права жінок на вибір шлюбного партнера та гарантували їм захист від примусу і насильства. Відтак, означені приписи статутів відображали спробу закріпити стабільність і порядок через регулювання особистих відносин і моральності, вирішуючи конфлікти та забезпечуючи соціальну згуртованість. Вони також підкреслювали важливість сім'ї як основної одиниці суспільства, що відповідає за виховання наступних поколінь, відповідно до християнських засад.

Ключові слова: злочини проти сім'ї, моралі, кримінальне право, доба Середньовіччя, литовсько-руський період, Велике князівство Литовське, Литовський статут, види злочинів, склад злочину.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство продовжує обговорювати та переосмислювати моральні норми, рухаючись від традиційних стандартів до більш інклюзивних і різноманітних поглядів. Цей процес є важливою частиною культурної еволюції, яка хоче адаптуватися до глобалізації та змінюється в соціальній структурі. Розуміння того, як минулі правові та соціальні системи впливають на сьогодення, дозволяє краще зрозуміти сучасні

підходи до сімейних цінностей і моральності, підтримуючи постійний діалог між традиціями та інноваціями. Відтак, пропонуємо простежити за особливостями середньовічного кримінального права в частині охорони інституту сім'ї та моралі.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблема стратифікації злочинів проти сім'ї та моралі в українському кримінальному праві доби Середньовіччя завжди привертала увагу вітчизняних вчених,

серед яких І. Бойко, М. Бедрій, П. Захарченко, О. Вовк, О. Нелін, Б. Тищик, І. Терлюк, О. Шевченко [1, с. 98–99; 2, с. 260; 3, с. 107; 4, с. 69; 5, с. 151], проте комплексного вивчення вона не зазнала.

Мета статті. Відтак, маємо не меті проаналізувати систему злочинів проти сім'ї та моралі, які були зафіксовані у пам'ятках українського права XIV – першої половини XVII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Захищаючи інститут батьківства та материнства, законодавство почало карати вчинки, які раніше не вважалися кримінальними. У першій редакції Литовського Статуту 1529 року встановлювалися санкції за фізичні посягання, словесні образи або приниження батьків. В статті 13-му Статуту вказано: «Якби син ударив батька або образив якомсь, то батько може позбавити сина всього його спадку». [6, с. 232]. Другий та Третій Литовські Статуту розширили кримінальну відповідальність за дії, спрямовані проти батьків. Законодавство включило до злочинів таке діяння, як завдання побоїв батькам, незаконне привласнення батьківського майна, підтримка судового обвинувачення з корисливою метою проти батьків, небажання поручитися за батьків, розпуста, неналежний догляд їх у старості, відмова від викупу з неволі [7, с. 353; 8, с. 236].

Інтереси дітей та їхнє право на особистість свободи також знаходилися під захистом держави. Заборонялося продавати в рабство навіть у разі екстремальної потреби, як-от загроза голоду сім'ї. Це підтверджується 10 статтею 11-го розділу Першого Литовського Статуту, де сказано: «Якби хто вільну людину або сина продав з голоду в неволю або сам з голоду продався через лист записаний, то такий договірний лист не повинен мати сили, і як голод». міне, то та людина, діставши гроші, віддавши кредитору, а сама знову стане вільною». [6, с. 283].

Шлюбно-сімейне законодавство Великого князівства Литовського було доповнене нормами, які вводили санкції для осіб, які вступили у шлюб без дозволу батька чи опікуна. Ці положення присутні у всіх редакціях Литовських Стату-

тів. Так, воля наречених щодо укладення шлюбу повинна була підкріплюватися батьківським благословенням. У випадку відсутності батьківського дозволу шлюб залишився чинним і його дійсність не оспорювалася, але вчинок вважався аморальним і міг призвести не тільки до громадського осуду, але й до правових наслідків – позбавлення права на спадок тощо [6, с. 231; 7, с. 331, 8, с. 201].

Порушення встановленого шлюбного віку сприймалося як серйозне правопорушення і відносилось до категорії злочинів проти моралі. Законодавчо віковий ценз для укладення шлюбу було встановлено Другим Литовським статуту, відповідно до якого мінімальний вік для дівчат становив 15 років. Пізніше, Третім Литовським Статуту цей бар'єр зменшено до 13 років. Водночас, шлюбний вік для юнаків не був чітко визначений приписами Литовських Статутів [7, с. 331; 8, с. 201]. Шлюби, укладені із порушенням вікового цензу, могли бути визнані церковним судом недійсними.

Кровозмішення або статеві зносини між найближчими кровними родичами були визнані протиправними діяннями. Цей злочин було включено до третього Литовського статуту 1588 р. На підставі законодавства Руської держави, яке також переслідувало осіб за статеві зносини з близькими родичами, але не визначало конкретної допустимої ступені спорідненості, Литовський Статут вніс ясність у це питання. Відповідно до статуту, одруження та вступ до шлюбу дозволено лише після четвертого покоління, як по лінії батька, так і по лінії матері [8, с. 207].

Позаяк регулювання інституту сім'ї у Великому князівстві Литовському було покладено на церкву, то розлучення, відповідно, належало до церковно-судової юрисдикції. Велике князівство Литовське закріпило це положення в «Жалуваній грамоті Литовського Великого князя Олександра», датованого 20 березня 1499 року [9, с. 143]. Порядок розлучення також був детально описаний у 18 статті 5 розділу Другого Литовського статуту та 20 статті 5 розділу Третього Литовського статуту, де було вказано: «Установлюємо, що розлучення подружні мають розгляда-

тися судом духовних обох станів, згідно з правилами християнської [7, с. 334; 9, с. 206].

Аналогічні норми були відображені і в інших документах церковного права державного походження Великого князівства Литовського, таких як «Окружна королівська грамота про недоторканність святійшого і духовного суду, і церковного майна в Русько-Литовській православній ієрархії з боку католицького духовенства та світових чиновників», виданим королем Стефаном 25 лютого 1585 року [10, с. 38–43], та «Окружна королівська грамота про заборону, щоб Литовські світові чиновники, урядовці не втручалися в духовні розправи, не розлучали вінчаних шлюбом і не судили православного духовенства, через надану на це владу митрополита» [10, с. 38–43]. Означені документи підкреслювали важливість недоторканності церковних справ та церковного майна, забезпечуючи захист церковного суду від втручання світової влади та підтверджуючи автономію церковного управління у справах шлюбу та надання розлучення.

Забороняючи самовільне розлучення, третій Литовський Статут вводив суворі обмеження проти полігамних шлюбів, визнаючи їх протиправними. Цей статут криміналізував дії осіб, які, перебуваючи у шлюбі, мали стосунки з іншою особою, незалежно від статі. Таким чином, обидві сторони як чоловік, так і жінка, що вступали в новий шлюб, маючи попередній нерозірваний, могли бути піддані покаранню [8, с. 207].

В редакціях Другого та Третього Литовського Статутів з'явилася новація, яка не була відомою в попередніх правових документах Великого князівства Литовського чи в інших правових пам'ятках того часу. Відповідно до цієї норми, встановлювався шестимісячний термін після смерті чоловіка, протягом якого вдова не могла знову виходити заміж. За цей період встановлювався факт наявності чи відсутності вагітності жінки з метою уникнення спорів у майбутньому щодо батьківства [7, с. 333; 9, с. 201].

Законодавство Великого князівства Литовського особливу увагу приділяло криміналізації злочинам проти моралі,

зокрема перелюбству. Про нього згадується не в одному нормативному документі. Спочатку такий склад злочину був зафіксований в «Жалуваній грамоті Литовського Великого князя Олександра», датованій 20 березня 1499 року [10, с. 38–43]. Згодом ця норма була інтегрована в 30 артикул 14-го розділу Третього Литовського Статуту. Таким чином, законодавство встановлювало суворі санкції за порушення шлюбної вірності. [8, с. 346].

До злочинів проти сім'ї та моралі також слід зарахувати розпутні дії, які переслідувалися як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях. Так, Жалувана грамота Великого князя Литовського Олександра чітко визначила неприпустимість таких діянь для всіх верств населення. [10, с. 38–43]. На відміну від церковного законодавства Русі, яке детально визначало склад злочину розпусних дій, норми другого та третього Литовських Статутів забороняли розпусту як таку загалом [7, с. 353; 9, с. 236]. Особлива увага в законодавстві приділялася розпутним діям, скоєним незаміжною дівчиною. Це відображало загальну тенденцію законодавства спиратися на суспільну мораль та залучати родину до виховання та контролю за поведінкою [8, с. 346].

Окремо слід згадати про такий злочин як зґвалтування, який також переслідувався усіма редакціями Литовських Статутів. Разом з тим, неважко простежити за еволюцією підходу до доказів зґвалтування, яка змінювалася із кожною наступною редакцією статуту. Перший Литовський Статут зосереджувався на свідченнях потерпілої та людей, якими вона розповіла про злочин [6, с. 254]. Другий Литовський Статут передбачав необхідність «ґвалту», тобто крику жінки про допомогу як обов'язкову умову протиправності діяння [7, с. 375]. Третій Литовський Статут до цього додав застереження: «А якби на якому місці ґвалт такий стався, коли люди крики могли чути, а дівчина або жінка про ґвалтування не кричала, а потім про те людям розповіла, тоді те оповідання за ґвалт не вважається, і той обмовлений від ґвалту вільний має бути» [10, с. 38–43]. Отже, при встановленні факту зґвалтування осо-

блива увага приділялася крику потерпілої як основному доказу. Це було характерно для епохи, коли фізичні докази часто були недоступні або не вважалися достатніми без підтвердження зі сторони свідків. Вимога крику не тільки функціонувала як спосіб верифікації злочину, але й служила засобом громадського оповіщення про сам злочин, що мав місце.

В артикулах Другого і Третього Литовського Статутів відображався прогресивний підхід до шлюбу, акцентуючи увагу на добровільності та згоді осіб, які в нього вступають, а також містилося застереження для батьків, яке забороняло перешкоджати волі подружжя [7, с. 331; 8, с. 201]. Таким чином, Литовські Статути підкреслюють важливість власного бажання осіб, які мають намір укласти шлюб, що вказує на певний рівень соціальної та правової підтримки особистої автономії.

У Третьому Литовському Статуті викрадення дівчини чи нареченої незалежно від її згоди, без погодження батьків чи опікунів визначалося злочинне. Обтяжуючою обставиною злочину було викрадення заміжньої жінки. Такому чоловіку загрожувало переслідування та негайне доставлення до органів влад для визначення покарання [8, с. 345].

Висновки. Отже, українське кримінальне право доби Середньовіччя відображало послідовність у підтримці християнських моральних і сімейних цінностей, регулюючи широкий спектр приватного і суспільного життя. Литовські Статути, які включали різноманітні положення кримінального права, служили основою для правопорядку і нормативного регулювання в суспільстві. Вони криміналізували злочини проти сім'ї, такі як самовільне розлучення, двоєженство, перелюбство. Охороняли особисту свободу, забороняючи зґвалтування, викрадення нареченої та інші дії, що обмежували недоторканність. Окрім того, у статутах були прописані особливі правила, які захищали права жінок на вибір шлюбного партнера та гарантували їм

захист від примусу і насильства. Відтак, означені приписи статутів відображали спробу закріпити стабільність і порядок через регулювання особистих відносин і моральності, вирішуючи конфлікти та забезпечуючи соціальну згуртованість. Вони також підкреслювали важливість сім'ї як основної одиниці суспільства, що відповідає за виховання наступних поколінь відповідно до християнських засад.

Список використаних джерел:

1. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.): навчальний посібник. Львів, 2013. 408 с.
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів, 2014. 904 с.
3. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навчальний посібник. Київ, 2011. 944 с.
4. Захарченко П. П. Історія держави та права України: підручник. Київ, 2005. 368 с.
5. Нелін О. І. Історія держави і права України : підручник. Київ, 2016. 719 с.
6. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Том 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002. 464 с.
7. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. В. Ківалов та ін. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003. 558 с.
8. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. В. Ківалов та ін. Т. 3. Кн. 2. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса, 2004. 566 с.
9. Мацелюх І. А. Юридична відповідальність у церковному праві середньовічної України: монографія. Київ: Талком, 2018. 332 с.
10. Мацелюх І. А. Стратифікація злочинів проти моралі Великого князівства Литовського. *Науково-юридичний журнал. Правові новелли*. 2018. № 4. С. 38–43. (Наукометрична база даних: Index Copernicus International).

Matseliukh I. The system of crimes against the family and morality in Ukrainian criminal law during the Middle ages (XIV – first half of the XVII th century)

The publication offers a legal analysis of crimes against the family, morality, personal freedom and honor, which were provided for by the legislation of the Grand Duchy of Lithuania and the Commonwealth of Nations, as well as the corresponding norms of church law. The study classified these crimes depending on their characteristics and signs, separating them into separate categories. Particular attention is paid to changes in the legislation of these states, which reflect the development of legal principles and the extent of state response to violations. The author examines the process of the influence of historical, social, political and religious contexts on the formation and application of legal norms in the field of family relations, emphasizing the interaction between state and church institutions. An important aspect of the study is the assessment of how changes in legislation reflect the reinterpretation of individual rights and freedoms in the context of the historical development of criminal law.

It is argued that the Ukrainian criminal law of the Middle Ages reflected consistency in supporting Christian moral and family values, regulating a wide range of private and public life. The Lithuanian Statutes, which included various provisions of criminal law, served as the basis for law and order and regulatory regulation in society. They criminalized crimes against the family, such as arbitrary divorce, bigamy, adultery, and conditions for breach of second marriage. Protected personal freedom, prohibiting rape, bride kidnapping and other actions that limited inviolability and freedom. In addition, the statutes contained special rules that protected women's rights to choose a marriage partner and guaranteed them protection from coercion and violence. Thus, the stated precepts of the statutes reflected an attempt to establish stability and order through the regulation of personal relationships and morality, resolving conflicts and ensuring social cohesion. They also emphasized the importance of the family as the main unit of society, which is responsible for the upbringing of the next generations according to Christian principles.

Key words: *crimes against the family, morality, criminal law, the Middle Ages, the Lithuanian-Russian period, the Grand Duchy of Lithuania, the Lithuanian Statute, types of crimes, composition of the crime.*